

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

Д. А. Давтян

ГЕНОЦИД ВІРМЕН В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1915 — 1917 рр. ТА ОДЕСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ (за матеріалами місцевих часописів)

Геноцид вірменського народу, запланований з метою його знищення і здійснений у 1915-1917 рр. в Османській імперії молодотурецьким урядом, згідно міжнародного права є злочином проти людства [1]. Нагадаємо, що підкомісія ООН з прав людини 1987 р. визнала геноцид вірмен у 1915 р. в Османській імперії, в тому ж році Європарламент прийняв рішення щодо кваліфікації подій 1915-1917 рр. як геноциду вірменського народу. В світі офіційно визнали геноцид Уругвай, Аргентина, Венесуела, Канада, Росія, Франція, Італія, Швейцарія, Швеція, Греція, Словаччина, Нідерланди, Бельгія, Ватикан, Ліван, Кіпр, Польща, а також 37 штатів США та парламент Уельсу. Проблема навмисних дій османської влади з метою знищення вірмен не втратила своєї актуальності з часу переслідування й різанини 1915 р. Сьогодні питання першого масового злочину проти людства ХХ ст. виглядає досить важливим на міжнародному рівні. Питання геноциду вірмен в Україні — частині міжнародного суспільства, однієї з країн-засновниць ООН виглядає беззаперечно актуальним. Для чисельної вірменської діаспори, що проживає в Україні, багатівікові культурно-історичні зв'язки, які сходять до епохи Київської Русі, тематика геноциду та питання його визнання залишаються проблемами виняткового значення, турбуючи нащадків багатьох вірменів, які знайшли порятунок в Україні. При розгляді навмисного знищення вірменського народу у контексті регіональної історії виявлені раніше не вивчені матеріали і свідчення, які безпосередньо підтверджують турецький злочин. Суспільний резонанс,

викликаний геноцидом, а також надана місцевим населенням допомога постраждалим, на жаль, залишаються вкритими історіографічним мороком. Вони підтверджують зв'язок України з подіями 1915-1917 рр. і мають бути відомими українському суспільству. Прискіплива увага до проблеми вірменського геноциду показова у зв'язку з прийняттям на сесії Верховної Ради АР Крим 19 травня 2005 р. рішення оголосити 24 квітня Днем пам'яті жертв геноциду вірмен у Туреччині на початку минулого століття [2]. Дане рішення, відповідно до міжнародної практики, фактично є офіційним визнанням геноциду.

Питанню масового знищення вірмен (геноциду) у світовій історіографії присвячено безліч статей і фундаментальних праць. У західноєвропейській літературі проблема висвітлена досить яскраво. Відзначимо найбільш значні роботи: Р. Пінон “Знищення вірменів: метод німецький, робота турецька” [3], Е. Думерг “Вірменська різанина й Східне питання” [4], І. Тернон “Вірмени, історія одного геноциду” [5], Ж. де Малевіль “Вірменська трагедія” [6], Й. Маркварт “Виникнення й відродження вірменського народу” [7], Г. Фирбюхер “Вірменія, 1915. Знищення Туреччиною культурного народу” [8], А. Огаджанян “1915 рік — незаперечні свідчення” [9]. Так само до питання геноциду у своїх роботах зверталися Л. Д. Джордж [10] і У. Черчілль [11]. У турецькій історіографії, крім роботи Т. Ачкама “Турецьке національне “Я” і Вірменське питання” [12], інші роботи, у тому числі К. Гюрюна “Вірменське досє” [13], побудовані на спробі заперечення геноциду. У СРСР питання геноциду не вписувалося в ідеологію влади рад, внаслідок чого чисельність робіт, присвячених геноциду незначна. У вірменській радянській історіографії однією з перших робіт була монографія Б. Борьяна “Вірменія, міжнародна дипломатія й СРСР” [14], що пізніше була вилучена з обігу, а автор її репресований. У наступні роки проблема геноциду знайшла відбиття в роботах Ц. Агаяна “З історії визвольної боротьби вірменського народу” [15], Дж. С. Кіракосяна “Західна Вірменія й Перша світова війна” [16], “Молодотурки перед судом історії” [17]. За редакцією М. Г. Нерсісяна були опубліковані у двох виданнях “Геноцид вірмен в Османській імперії: Збірник документів і матеріалів” [18]. У радянській історіографії, не враховуючи власне вірменської, спеціальних робіт не було. У контексті всесвітньої історії

питання геноциду знайшло відбиття в роботах В. Є. Тарує [19] та Б. Штейну [20]. Однак відсутні спеціальні праці, присвячені регіональному вивченню проблематики геноциду на півдні колишньої Російської імперії (сучасної України). Тим часом, розгляд реакції громадськості на масові вбивства вірмен в Одесі — великому торгово-економічному й культурному центрі Європи дає можливість охарактеризувати історичні реалії геноциду, а також увести в науковий обіг нові свідчення про злочин проти людства. Основними джерелами для вивчення даної проблеми виступають фонди Державного архіву Одеської області, а також одеська періодична преса 1914-1917 рр.: “Одесские Новости”, “Одесский Листок”, “Маленький одесский листок”, “Южная мысль” і журнал “Армяне и война”.

Поява вірменів в Одесі фіксується ще в період зародження самого міста. Утворення й становлення вірменської громади відноситься до 1802-1817 рр., з достовірних джерел нам відомо про присутність у місті священика Вірменської Апостольської церкви, а також про висловлене в 1823 р. бажання вірменів спорудити вірменську церкву [21]. Таким чином, з моменту заснування міста вірмени стали маленькою частиною багатонаціонального одеського суспільства, яка зробила свій внесок у розвиток і процвітання Одеси. Наприкінці 1844 р. вірмени завершили будівництво церкви, за яке багато років вели боротьбу з владою, через рік при церкві було відкрито вірменське церковнопарафіяльне училище. В 1893-95 рр. було засноване “Церковне піклування про бідних вірменів” [22], а в 1914 р. вірменська громада заснувала “Жіноче благодійне суспільство допомоги вірменкам, які навчаються у середніх й вищих навчальних закладах міста” [23]. Одеські вірмени були зайняті у всіх сферах життя міста, були ремісниками й портовими робітниками, купцями, негоціантами й фабрикантами, чиновниками й суспільними діячами, а також діячами науки й культури. Разом з тим вірменська громада в місті була нечисленна, порівняно з іншими етнічними представниками: так, в 1840 р. в Одесі проживало приблизно 400 вірмен [24], у 1854 р. — 831 [25], у 1859 р. — 1399 [26], у 1873 р. — 888 [27], а в 1914 р. лише чисельність вірменів-турецько-підданих досягла 1000 [28]. Різке збільшення вірменського населення було викликане потоком біженців з меж Західної Вірменії, яка знаходилась у

складі Османської імперії, де урядом були організовані у 1894-1896 рр., 1904 р. і 1909 р. вірменські погроми. Східна Вірменія знаходилась у складі Російської імперії, де життя вірмен було порівняно стабільним і не зумовленим національним гнітом та правовими заборонами. З початку 60-х років XIX ст. становище вірмен стало загрозливим. Відбувались переслідування за релігійною та національною ознаками. Взагалі в Османській державі християни знаходились у нерівному правовому стані порівняно з магометанами. Однак відзначимо, що вірмени на відміну від греків і слов'ян були лояльним народом і не мали сепаратистських ідей стосовно земель імперії. Але бездіяльність влади та її особистий дозвіл на грабування курдськими розбійничими бандами вірменських селян, захоплення курдськими бекками вірменських приватних земель, з подальшою експлуатацією останніх, а також збільшення державних податків логічно викликало хвилю невдоволення серед вірмен. Вірменські вимоги полягали у наданні їм елементарних людських умов життя, бо запроваджена державна політика ставила питання про існування вірмен взагалі.

Проблема Західної Вірменії, що перетворилася в міжнародне дипломатичне питання з 1878 р., і яка полягала у наданні вірменам правових і соціальних прав однакових з мусульманським населенням Османської імперії, а також у гарантіях безпеки життя вірмен, була сформульована у Берлінському трактаті (1878) [29]. Османський уряд протягом десятиліть ухилявся й затягував реформи. Це питання перетворилося для великих держав Європи на механізм дипломатичного тиску на Константинополь. Напередодні Першої світової війни в 1914 р. під тиском Росії молодотурецький уряд погодився здійснити реформи в Західній Вірменії. Акт про реформи у вірменських вілайєтах був підписаний 26 січня 1914 р. [30]. Відповідно до цього акту турецька частина Вірменії поділялась на 2 сектори: Ерзрум-Трапезунд-Сивас і Ван-Бітліс-Харпут-Діарбекир, на чолі з європейськими інспекторами (губернаторами) — голландцем Вестененом й норвежцем Гофом, рекомендованими європейськими державами. Реформи встановлювали принцип рівності між вірменами й магометанами при формуванні жандармерії, судочинства, адміністративних посад та при виборах у генеральну раду двох секторів, що давало можливість уникнути

постійного державного утиску корінного вірменського населення. Однак за три місяці до початку Світової війни молодотурки, відсторонивши інспекторів, фактично згорнули реформи. З цього приводу в своїх спогадах Д. С. Сазонов, міністр закордонних справ Росії, який мав у травні 1914 р. зустріч з Талаатом (Талаат, Енвер і Джемаль — молодотурецький тріумвірат, що правив в Османській імперії), згадував: “Я не можу розраховувати ні на яке сприяння молодотурків, які почувають до своїх вірменських співвітчизників глибоку ненависть і невикорінну підозру. Єдине, чого мені хотілось у моїх бесідах з Таалатом, було вселити в нього впевненість, що ми дивимосся надзвичайно серйозно на вірменське питання і послідовно будемо стежити за втіленням в життя реформи, гарантуючи турецьким вірменам людське існування” [31].

Початок 1 серпня 1914 р. Першої світової війни взагалі поховав вірменські реформи, бо Османська імперія мала домовленість з Німеччиною про вступ у війну на стороні Троїстого союзу. Згідно дипломатичній угоді Німеччина обіцяла підтримати територіальні претензії Туреччини у Закавказзі та на Балканах. Таким чином, вступ Туреччини у війну проти Росії мав далекоглядні плани, які дали можливість згорнути на час вірменське питання, однак вірмени залишались в Османській імперії у незмінному положенні. Саме в період світової війни Вірменське питання знаходить своє кульмінаційне вирішення. Ані за європейським, ані за російським зразками, а власне згідно турецькому варіанту, який полягав у тому, щоби знищити вірменське населення, залишивши Вірменію без вірменів. Дані судження підтверджуються подальшими подіями в Османській імперії щодо вірмен і зникненням із Західної Вірменії самих вірмен.

Напад турецького флоту 16 жовтня 1914 р. на Одесу, Севастополь та інші чорноморські міста, знаменував вступ Туреччини у війну й наступне відкриття з боку Росії Кавказького фронту. За таких умов вірменський народ виявився залучений у війну проти своєї волі, оскільки зона бойових дій проходила у Вірменії, а вірмени опинилися на різних фронтах. Війна вірменами була зустрінута вкрай тривожно: довгоочікувані реформи були заморожені, молодотурецька внутрішня політика стосовно вірмен являла собою пригнічення національної волі. Воєнні

дії, що проходили в районах, де населення переважно було вірменським, передвіщали руйнування, спустошення й потоки біженців. З початком війни корінне вірменське населення, що проживало в колісці свого етногенезу й культурного розквіту — Західній Вірменії, стало обмежуватись й пригнічуватись у всіх сферах життя. Цей факт не міг залишатися прихованим, як і наступні гоніння й різанина. В Одесі вже наприкінці жовтня було відомо про повторну появу у Турецькій Вірменії курдських розбійницьких банд, про конфіскацію урядом селянських пожитків, конфіскації в Ерзрумі, Вані, Діарбекирі вірменських мануфактурних, бакалійних і галантерейних магазинів, а також хлібних комор [32]. Початок урядових методів повторював застосовану Абдул Гамідом практику стосовно вірменів. Згодом почала запроваджуватися в дію програма фізичного знищення вірменів. В таких умовах активізувалася діяльність вірменського “Національного бюро” (сформованого в Тифлісі ще наприкінці 1912 р.), що стало в розглянуті роки координаційним і організаційним центром всіх вірменів Росії. Саме “Національне бюро” в середині жовтня 1914 р. направило лист одеській вірменській громаді з проханням організувати надходження добровільних пожертв для потреб постраждалих під час бойових дій вірмен. Паралельно в Одесу приходили свідчення про початок різанини вірменів. Резонанс громадськості не змусив себе очікувати й уже 25 жовтня з’явилася в пресі стаття, що характеризувала настрої вірменів і грузин. А 29 числа з Одеси 135 вірменів-добровольців вирушили на Кавказький фронт [33]. Вони одержали завдяки клопотанню вірменській громаді від влади право безоплатного проїзду. Положення вірменського народу в Османській імперії з кожним днем погіршувалося, оскільки слідом за “економічними погромами” почалося фізичне переслідування й знищення вірменів. Це викликало потоки біженців, що намагалися завчасно врятуватися від смерті. Частіші, ніж звичайно, збори одеської громади, свідчать про всю серйозність ситуації, тому що, крім загальнонаціональних проблем, почали виникати питання місцевого значення. У стані війни з Османської імперії вірмени турецько-піддані виявилися фактично поза законом у Росії. В середині листопада 15 учнів — вірменів були виключені з вірменського церковно-парафіяльного училища. Завдяки негайному втручання цер-

ковного піклування, що направило лист міністрові народної освіти, вдалося вирішити проблему [34]. Однак до втручання Католикоса всіх вірменів Геворга V вірмени, турецько-піддані в Росії зазнали арештів. З іншої сторони, одеські вірмени, портові робітники, внаслідок початку війни залишилися без роботи і втратили засоби для існування. Під впливом зазначених факторів і бажання воювати на батьківщині 18 листопада 50 вірменів відправилися добровольцями на Кавказький фронт [35]. Приблизно через тиждень в Одесу з Русука прибуло 150 вірменів, що вирішили також вирушити на фронт [36]. Складна ситуація й комплекс нових проблем стали передумовами для створення особливого вірменського комітету. У зв'язку із цим було вирішено організувати 30 листопада в будинку Російсько-Азіатського банку, вул. Рішельєвська 8, загальні збори вірменської громади. Оголошення про збори було опубліковане у статті настоятеля одеської вірменської церкви протоієрея Ованнеса Чубарьяна. На зборах у ході довгих дебатов і обговорень було ухвалено рішення заснувати вірменський комітет, що складався ще із двох підкомітетів: виконавчого й спостережного, по 11 осіб у кожному. До складу виконавчого комітету увійшли: протоієрей Ованнес, купець Д. А. Попов, з родини фабрикантів, суспільний діяч С. М. Газієв, неогоціант М. А. Бояджіан, купці А. Г. Мангікіан, А. А. Хаджм-Хачіков, а також С. Баграмянц і три робітники: А. Бедросов, О. Сосіанц, Б. Симонов. У спостережний підкомітет увійшли: директор Російсько-Азіатського банку К. А. Кальджі, почесні громадяни й купці С. І. Асвадуров і А. А. Ашиков, доктор Г. М. Назаров, В. Е. Таїров, купці З. А. Саркісянц, А. Є. Унаов, С. М. Варганов, Суліханьянц, присяжні повірники Г. П. Кузанов і П. Е. Зафразов [37].

На перших двох засіданнях, що відбулися відповідно 2 і 4 грудня при розгляді поточних питань були ухвалені рішення: по-перше, орендувати в портовому районі житлові приміщення, обладнавши в них загальну кухню; по-друге, звернутися із клопотанням до Херсонського генерал-губернатора дозволити збір пожертвувань у Херсонській губернії; по-третє, замість традиційних новорічних відвідувань здійснити збір пожертв [38]. Відзначимо, що пожертви вірменами надавалися одноразово, по закінченню зборів. У свою чергу вірменське жіноче

благодійне товариство через певні обставини спрямувало свою діяльність на надання допомоги своєму народу. Жіноче благодійне товариство (згодом — Вірменський дамський комітет, в 1915 р. було змінено юридичну назву) 7 грудня направило в Тифліс, у розпорядження “Національного бюро” два вагони теплих речей [39]. У свою чергу 23 грудня 40 вірменів-добровольців відправилися на Кавказький фронт [40].

Становище, в якому опинився вірменський народ в Одесі, викликало небувалий резонанс серед громадськості, що був засвідчений великою кількістю статей у пресі. Публікації свідчили про фізичне знищення вірменів. Крім того, резонанс був засвідчений діяльністю самих одеситів у наданні допомоги вірменському народу. Одесити не шкодували для допомоги постраждалим від турецького ятагана вірменам. Вони відгукнулись на заклики, кинуті вірменськими комітетами. Так, 3 квітня був організований вірменським комітетом збір пожертвувань “Одеса — біженцям-вірменам”, метою якого був продаж випущених квитанцій номіналом 20 коп. “На червоне яєчко до світлого Великодня постраждалим вірменам” [41]. У місті проводилося читання публічних лекцій С. М. Газієва на тему “Велика війна й вірмени”, збори від якого надходили в розпорядження комітету. Одним із методів збору коштів, використаним в 1915 р., було видання вірменським комітетом одноденної газети, де були поміщені статті відомих літераторів і журналістів. Як відзначали вірмени, в цей “вірменський день” було зібрано 12 тис. карбованців [42]. З іншого боку необхідно відзначити винахідливість і спритність одеських вірменів у методах надання допомоги своєму народу, який опинився на межі зникнення. У приміщенні, наданому В. Е. Таїровим, вірменський дамський комітет обладнав швальню, де працювали місцеві вірменки, що виготовляли теплі речі й білизну, необхідні для вірменських біженців. Вірменський комітет, крім грошових асигнувань, які до кінця 1915 р. перевищили 60 тис. карбованців, організовували відправлення речей першої необхідності. Один з таких транспортів був відправлений 17 травня 1915 р. Його вага складала 140 пудів, переважно одягу, тютюну й галет [43].

Одним з напрямків діяльності вірменського комітету було формування вірменських добровольчих дружин і відправлен-

ня останніх на Кавказький фронт. Всі вірмени-добровольці, що відправлялися з Одеси на фронт, вступали до лав Вірменських добровольчих дружин, сформованих винятково в Росії із середини жовтня 1914 р. Спочатку чисельність дружин дорівнювала 3082 чоловіка, а наприкінці 1915 р. чисельність добровольців зросла до 10 000 чоловік. Цей корпус складався з 7 дружин: 1-ю командував Андранік, 2-ю — Дро, 3-ю — Амазасп, 4-ю — Кері, 5-ю — Вардан, 6-ю — А. Джанполдьян (після його загибелі — Г. Бжшкян) і 7-ю — Ішхан. Проблема формування вірменського добровольчого руху і його діяльності в історіографії (особливо турецькій) інтерпретується зовсім помилково як участь вірменів у бойових діях на боці російської армії. Однак доцільно розглянути передумови формування добровольчого руху. Турецька історіографія розглядає вірменських добровольців як сепаратистів, обходить стороною факт діяльності вірменів у турецькій армії, що у свою чергу Росія могла охрестити зрадництвом. Не будемо забувати, що вірмени були підданими обох держав і виконували свій громадянський обов'язок. Запис у добровольці російської армії для вірменів Росії було наданою війною можливістю врятувати від нестерпних умов життя своїх співвітчизників і здійснити возз'єднання століттями розділеного народу. Додатковим стимулом для вступу в добровольчі рухи стали події 1915 р. Найчастіше в добровольці записувалися вірмени, які врятувались та знайшли притулок у Росії або вірмени, що постраждали від попередніх погромів. Діяльність вірменських дружин не полягала тільки в спільних із російською армією воєнних діях. Достовірно відомі й аргументовані факти порятунку добровольцями життів тисяч переслідуваних турками і курдами вірменів [44]. Саме вірменські добровольці стали кістяком збройних сил проголошеної 28 травня 1918 р. незалежної Вірменської Республіки, що намагалася забезпечити право вірменського народу на самовизначення, за умов турецької агресії, що продовжувалася після геноциду. Роль вірменських добровольчих дружин має виняткове значення і є темою окремого дослідження. Остання добровольча група з Одеси направилася на фронт 14 червня 1915 р. у складі 81 чоловіка [45]. Відзначимо, що обмундирування для добровольців було підготовлено вірменським дамським комітетом. Нами встановлено, що з Одеси в ряди доброво-

льців направилосся близько 500 чоловік, що складає 5 відсотків всіх вірменських добровольців.

У пресі від'їзд вірменів був досить широко висвітлений, як загалом всі події, пов'язані з вірменами. Кореспонденції, телеграми, телеграфні повідомлення, що надходили в Одесу, були настільки численними, що дозволяють простежити методику масових убивств. В одній кореспонденції з Бухаресту ми читаємо: “Усі вірменські церкви опоганені і розграбовані, а церковнослужителі повішені на канделябрах. У Константинополі вся вірменська інтелігенція заарештована і відвезена невідомо куди. Думають, просто винищена. Особливо витончуються турецькі звірства в способах опоганення християнських святинь, які після сплюндрування віддаються вогневі. Турки полюють на священників і вішають їх. Жінки і діти, захоплені в церквах, де ховаються від турецьких звірств, заживо спалюються разом з церквами” [46]. Представляється досить цікавим свідчення італійського трапезундського консула Гарни — очевидця геноциду: “Найяскравішими фактами життя Трапезунда за останні місяці є гоніння на вірменів. Цілий місяць я був свідком найжахливіших сцен масового побиття безневинних людей, погромів, пожеж, вуличних масових розстрілів, згвалтувань жінок, утоплень дітей” [47]. Інша кореспонденція з Афін свідчить: “Усі яри заповнені трупами. Усі вірмени у вілайєтах Сиваському, Ерзрумському, Трапезундському винищені, діти і молоді жінки віддані албанським емігрантам. Кояться невимовні звірства” [48]. Крім іноземних свідчень, у нашому розпорядженні є свідчення С. М. Газієва — секретаря вірменського комітету і, за сумісництвом, уповноваженого “Національного бюро” у південних губерніях, який влітку 1915 р. відвідав Вірменію. Після приїзду в Одесу С. М. Газієв написав про побачене низку статей, в яких описуються: епідемія червоного тифу і дизентерії в біженських таборах, що забирають щодня до 300 життів; становище сиріт, чисельність яких перевищує 10 000 тисяч; вірменські загони і їхніх командирів; зустрічі і бесіди з Католикосом усіх вірменів Гевогром V і Андраніком, а також наводиться загальна цифра біженців — 260 тисяч [49].

Тривала різанина вірменів в Османській імперії відбилися і на одеських вірменах. У першому публічному зверненні вірменів “До населення Одеси”, опублікованому 27 і 28 вересня в

“Одесском листке” і “Южной мысли” виголошено заклик про допомогу. Аналогічне звернення з’явилося 1 грудня. В ньому вказується адреса штаб-квартири — Пушкінська, 57 (будинок А. А. Хаджи-Хачікова) і список речей, що приймаються. Звернення вірменів до одеситів із закликами допомоги пояснюються виснаженням засобів самих вірменів, викликаним припливом вірменських біженців в Одесу. В період 1915-1916 рр. у місто прибуло через Румунію і Болгарію близько 3 500 біженців-вірменів [50], чисельність яких перевищувала місцевих вірмен. При перегляді метричних книг вірменської церкви за 1914-1919 рр. записів з формулюванням “турецький вірмен”, “турецько-підданий”, “турецько-підданий, що переселився в Одесу” у десятки разів перевищують зареєстрованих місцевих вірменів [51]. Нові труднощі, викликані геноцидом, зобов’язали вірменів займатися благоустроєм біженців. Спочатку вірменським комітетом було адресовано генерал-губернаторові клопотання про дозвіл перебування в місті біженців. Після встановлення легітимності перебування біженців вірменський комітет завдяки 5-ти тисячному пожертвуванню Д. А. Попова організував медичне обстеження вірменів і надав їм допомогу. Внаслідок цього деякі вірмени були взяті на роботу до підприємств вірменських фабрикантів [52].

Хотілося б звернути увагу на організований з ініціативи В. Е. Таїрова 1916 р. збір пожертвувань для викупу вірменів з полону, що склав 2 000 карбованців. Відзначимо, що ціна звільнення одного полоненого вірмена складала 1 турецьку ліру, рівну відповідно до курсу 18 карбованців [53].

В діяльності вірменських комітетів у роки геноциду виняткове місце за значенням займало видання журналу “Вірмени і війна”, присвяченого вірменським проблемам, викликаним геноцидом. Журнал видавався в друкарні “Вісника виноробства”, за сприяння В. Е. Таїрова. Редактором журналу був С. М. Газієв. Перший номер журналу був випущений у березні 1916 р., а загалом було видано 12 номерів. Останній номер вийшов у лютому 1917 р. Необхідність і актуальність журналу підтверджують опубліковані матеріали з Західної Вірменії, Кавказького фронту, діяльності вірменських комітетів, чисельності біженців. Широкою була аудиторія журналу, передплатники якого мешкали навіть в Італії. Журнал “Армяне и война” ра-

зом з московським журналом “Вісник Вірменії”, що видавався із січня 1916 р. по квітень 1918 р., були єдиними виданнями даного характеру в Росії.

Діяльність вірменських комітетів у розглянуті роки неоціненна, оскільки державних грошей украй не вистачало на забезпечення біженців усім необхідним. Про це ще в січні 1915 р. у листі міністру закордонних справ С. Д. Сазонову повідомляв член Державної Думи Пападжанов. Зокрема, він відзначав, що вірменські товариства більше не в змозі розміщувати біженців і просив негайно відпустити на це зі скарбниці 1 млн. карбованців [54].

Підводячи підсумок, слід зазначити деякі нонсенси в питанні ставлення до геноциду. Під час різанини в Османській імперії, крім масових убивств, йшов також процес запланованого грабунку вірмен. Його висновком стала сума у кількості мільйонів золотих марок. Ці гроші у 1916 р. молодотурки відправили в Німеччину. З них 100 мільйонів були вкладені в порядку депозиту своєї валюти. Цей внесок після укладення перемир'я був конфіскований Антантою [55]. Виникає цікаве запитання: чому досі ці гроші не повернені пограбованому народові? Ще більш незрозумілою виглядає позиція США, які до сьогодні офіційно не визнали геноциду, хоча ще в середині вересня 1915 р. Вашингтон доручив своєму послові у Константинополі Моргентаву повідомити міністру закордонних справ наступне: “Якщо Туреччина не припинить убивства вірменів, то будуть перервані дружні стосунки між Сполученими Штатами та Туреччиною” [56]. Найбільш парадоксальним виступає рішення Стамбульського військового трибуналу 1919 р., який своїм вироком засудив винних у депортаціях, різанині й пограбуваннях вірменів, засудивши останніх до смертного вироку, і сучасне ставлення Туреччини до питання. В такому становищі треба погодитися з турецьким істориком Т. Ачкамом, який стверджує, що звільнення новою анкарською владою засуджених Стамбульським військовим трибуналом є фактично вираженням свого ставлення до геноциду і рішення нової влади доводить зв'язок із злочинцями [57].

Внаслідок геноциду з 2,1 мільйонного вірменського населення 1,5 мільйона було винищено. Було знищено більшість споруд матеріальної культури. Про це свідчать численні доку-

менти, матеріали і свідчення, у тому числі матеріали одеської періодичної преси. В Російській імперії чисельність біженців, що знайшли порятунку, досягла 260 тисяч. Вони опинилися на межі смерті, оскільки виділених царським урядом засобів було обмаль. Вони не могли покрити нестатки знедолених вірменів, які залишилися без даху. Вірменський народ, втягнений проти своєї волі до війни, в інтересах великих держав фактично виявився заручником історичного процесу: геноциду, необхідного молодотуркам у політичних цілях. У Росії вірмени, що чудом уціліли, опинилися на межі існування — ось реалії історії вірменського народу 1915-1917 р. Лише завдяки діяльності вірменських комітетів у Росії і вірменських колоніях Європи й Америки стало можливим забезпечення біженців. І в даному вкрай важкому процесі одеська вірменська громада зробила свій вагомий внесок. Регіональний розгляд питання дає можливість вивчати раніше невідомі сторінки геноциду, а також розкриває зовсім іншу сторону проблеми — суспільний резонанс і реакцію людей на масові злочини.

Джерела та література:

1. Барсегов Ю. Геноцид армян и современность // www.ArmenianHouse.org
2. www.regnum.ru
3. Pinon R. La suppression des Armeniens. Methode allemande-travail turc. — Paris, 1916.
4. Doumerg E. Armenie. Les massacres et la question d'Orient. — Paris, 1917.
5. Ternon I. Les armeniens. Histoire d'un genocide. — Paris, 1977.
6. Малевиль де Ж. Армянская трагедия. 1915. — Баку, 1990.
7. Markwart I. L'Origine et la reconstitution de la nation armenienne. — Paris, 1919.
8. Фирбюхер Г. Армения, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. — Ереван, 1991.
9. Оганджян А. 1915 год неоспоримые свидетельства. — СПб, 2005.
10. Джордж Л. Д. Правда о мирных договорах. Т. 2. — М., 1957. — С. 199.
11. Черчилль У. Мировой кризис. — М.-Л., 1932. — С. 27.
12. Ачкам Т. Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос // www.ArmenianHouse.org
13. Гюрюн К. Армянское досье // www.ArmenianHouse.org

14. Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч. 1. — М.-Л., 1928.
15. Агаян Ц. Из истории освободительной борьбы армянского народа. — Ереван, 1976.
16. Киракосян Дж. С. Западная Армения в годы Первой мировой войны. — Ереван, 1971.
17. Киракосян Дж. С. Младотурки перед судом истории. — Ереван, 1989.
18. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. — Ереван, 1966.
19. Тарле В. Е. Сочинение. Т. 5. — М., 1958. — С. 397-403.
20. Штейн Б. Русский вопрос на Парижской мирной конференции. — М., 1949. — С. 334-348.
21. Давтян Д. А. История храма Св. Григория Просветителя Армянской Апостольской церкви в Одессе. — Одесса, 2004. — С. 23.
22. Державний архів Одеської області (далі ДАОО) ф. 2, оп. 1, с. 1782, а. 4.
23. ДАОО ф. 2, оп. 7, с. 536, а. 46.
24. ДАОО ф. 1, оп. 191, с. 8, а. 6.
25. ДАОО ф. 1, оп. 248, с. 1579, а. 375.
26. ДАОО ф. 1, оп. 248, с. 1584, а. 382.
27. Перепись населения г. Одессы, произведенная 5 сентября 1873 г. — Одесса, 1875. — С. 6-7.
28. Южная мысль. — 1914, 1 ноября.
29. Сборник договоров России с другими государствами. — М., 1952. — С. 205.
30. Дипломатический архив. Т. 7. Будущее устройство Армении по официальным дипломатическим документам Оранжевой книги трактующей реформы в Армении. — Петроград, 1915. — С. 82-86.
31. Сазонов С. Д. Воспоминания. — Минск, 2002. — С. 148-149.
32. Южная мысль. — 1914, 30 октября.
33. Одесские новости. — 1914, 30 октября.
34. Одесские новости. — 1914, 20 ноября.
35. Одесские новости. — 1914, 18 ноября.
36. Южная мысль. — 1914, 24 ноября.
37. Армяне и война. — 1916. — № 1. — С. 23.
38. Одесские новости. — 1914, 5 декабря.
39. Южная мысль. — 1914, 7 декабря.
40. Южная мысль. — 1914, 7 декабря.
41. Одесские новости. — 1915, 1 марта.
42. Армяне и война. — 1916. — № 1. — С. 22.
43. Одесские новости. — 1915, 18 мая.
44. Одесский листок. — 1915, 13 сентября.

45. Одесские новости. — 1915, 15 июня.
46. Маленький одесский листок. — 1915, 30 июля.
47. Одесский листок. — 1915, 1 сентября.
48. Маленький одесский листок. — 1915, 9 сентября.
49. Одесский листок. — 1915, 3 сентября.
50. Армяне и война. — 1916. — № 11-12. — С. 176.
51. ДАОО ф. 37, оп. 13а, с. 7, 8, 9, 10.
52. Армяне и война. — 1916. — № 11-12. — С. 176-177.
53. Армяне и война. — 1916. — № 9. — С. 135.
54. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. — Ереван, 1966. — С. 264.
55. Фирбюхер Г. Армения, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. — Ереван, 1991. — С. 70.
56. Маленький одесский листок. — 1915, 24 сентября.
57. Ачкам Т. Турецкое национальное “я” и Армянский вопрос // www.ArmenianHouse.org

Л. П. Дузь

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

За роки незалежності в Україні неодноразово на різних рівнях робилися спроби визначити об'єднавчу національну ідею. Її творенням займалися політики і науковці, громадські діячі і журналісти. Створено чимало праць, присвячених цій проблемі. У даній роботі пошлемось лише на праці, що вийшли в Одесі і до створення яких причетні викладачі кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Насамперед це монографії “Українська національна ідея і сучасність” [1] та “Національна ідея і Народний рух України” [2]. Значна увага приділялась проблемі національної ідеї України на наукових конференціях, що їх було організовано кафедрою історії та етнографії України ОНПУ під керівництвом її завідувача професора Г. І. Гончарука, за участю науковців з усієї України: “Інтелігенція і влада” [3] та “Народний рух України: місце в історії та політиці” [4]. Вже обсяг літератури з даної проблеми, що була видана в Одесі, показує ступінь її розробки. Особливо відмітимо розділ “Історіографія і концептуальна розробка української національної ідеї” у монографії